

Adjektiva, zájmena a adverbia

Druhá část pojednání o jménech je věnována adjektivům a zájmenům, se kterými je spojen také vznik členu. Na závěr se krátce zmíníme o adverbích.

ADJEKTIVA

Změny v pádovém systému, o kterých jsme mluvili v rámci substantiv, se týkají samozřejmě i adjektiv. Do románských jazyků se zachovala adjektiva všech tří deklinací. Změny proti latině nastaly zejména ve **stupňování**.

Stupňování adjektiv

Komparativ

Latina používala vedle komparativu na *-ior, -ius* v některých případech i tzv. **opisné stupňování**, tvořené adverbem *magis* a pozitivem adjektiva. Tento způsob tvoření komparativu byl progresivní a postupně **nahradil** původní komparativní koncovky. Vedle *magis* se používalo také *plus*.

Výsledky do románských jazyků jsou různé. Iberorománské jazyky a rumunština se přiklonily k *magis* (šp. *más fuerte*, kat. *mes fort*, port. *mais forte*, rum. *mai foarte*), jazyky centrální oblasti k *plus* (it. *più forte*, fr., prov. *plus fort*). Po dlouhou dobu se však používalo obou slov, ve staré španělštině se např. stále vyskytují obě možnosti. Není proto možné na základě užívání *plus* či *magis* v textu ze 4. či 5. století stanovit, z jaké oblasti text pochází, případně odkud pocházel autor.

Do románských jazyků se nicméně **zachovaly nepravidelné komparativy** *melior, maior, peior, minor*, např. *melioem* > šp. *mejor*, it. *migliore*, fr. *meilleur*. Mohlo by se zdát divné, proč nebyly tyto tvary působením analogie nahrazeny pravidelnými. V jazyce však vždy působí více faktorů najednou a záleží na tom, které převáží. Je známo, že **často užívaná nepravidelná slova** si svou nepravidelnost **uchovávají**, protože mluvčí si je neustále „procvičují“ (srov. sloveso „být“ nebo stupňování adjektiva „dobrý“ v různých jazycích).

Zachoval se i komparativ *senior*, u něhož došlo ke změně významu a k přechodu mezi substantiva: lat. *seniorem* > šp. *señor*, it. *signore*, fr. *seigneur*, kat. *senyor* „pán“, ve zkrácené podobě fr. *sire* a *sieur*, it. *sor*, port. *seu*.

Ptáme-li se po důvodech změny, opět nevystačíme s fonetickým vývojem. Vzhledem k přítomnosti hlásky *-r-* by případný výsledek mohl být i stabilní. Ve vývoji jazyků je běžné, že když se nějaká forma stává v důsledku postupující gramatikalizace **méně průhlednou**, vznikají **jiné způsoby vyjádření**. Často jich bývá více, existují vedle starého způsobu i vedle sebe navzájem a někdy některý z nich převáží a nahradí postupně starý způsob. Opisné stupňování v latině mohlo velmi dobře plnit funkci takovéto alternativní konstrukce. Svoji roli mohl sehrát i celkový chaos v deklinaci a skutečnost, že opisná forma byla snazší na učení.

Superlativ

Na cestě do románských jazyků se **nezachoval relativní superlativ** (vyjadřuje srovnání). Románské jazyky vyjadřují relativní superlativ pomocí komparativu v kombinaci s členem určitým. V textech se vývoj směřující k zániku forem latinského superlativu projevuje zaměňováním superlativu a komparativu. Vymizení superlativu však bylo asi poměrně pozdní, protože ve staré francouzštině se ještě objevují jeho zbytky (např. *pessimum* > st. fr. *pesme*).

A co dobře známé a populární italské superlativy na *-issimo*? Jak italský superlativ na *-issimo*, tak španělský na *-ísimo* byly do těchto jazyků později **znovu zavedeny pod vlivem latiny**.

Pro vyjádření významu **absolutního superlativu** využíval mluvený jazyk i adverbia vyjadřující **intenzitu** (srov. české strašně, hrozně, ...), např. *multum, bene sane, valde, vehementer, fortiter*. Některá z nich se používají i v románských jazycích, např. it. *molto bello, ben pochi*. Dalším prostředkem byl **prefix per-** nebo **opakování**, což je starý a obecně rozšířený prostředek pro vyjádření expresivity.

ZÁJMENA

Zájmena patří k nejkonzervativnějším prvkům v jazyce. Při vývoji románských jazyků se to projevilo např. **zachováním některých pádů** nebo **neutra**. Avšak i v oblasti zájmen došlo k mnoha změnám (vytvoření členu, vytvoření zájmena pro třetí osoby, vznik nových neurčitých a záporných zájmen). Typické je také hromadění zájmen nebo kombinace se zesilovacími částicemi. Zesilovací částice nejsou v latině novinkou. U zájmena *hic* je koncové *-c* pozůstatkem částice *-ce*.

Osobní zájmena

Do románských jazyků **pokračují latinská zájmena pro 1. a 2. osobu singuláru i plurálu**. U **3. osoby** byla situace složitější. Latinské *is, ea, id* bylo vlastně ukazovací zájmeno (ine. neměl pro 3. os. zvláštní zájmeno), které zároveň sloužilo k označení 3. osoby. Indoevropský prajazyk totiž neměl zvláštní zájmeno pro třetí osobu, a proto si ho musely jednotlivé jazyky vytvořit. Románské jazyky postupovaly stejným způsobem. Opustily nevýrazné *is, ea, id* a vytvořily **zájmeno nové**, nejčastěji z některého tvaru latinského *ille*. Proti latině si však tato zájmena nepodržela funkci ukazovacích zájmen.

U zájmen se zachovalo **více pádů**. Především to je **nominativ a akuzativ**. V **singuláru** dále **dativ**, který se stal východiskem pro nepřímý pád užívaný po předložkách, např. *mihi* > šp. *mí*. V plurálu (u *nos, vos*) zanikl genitiv a téměř plošně i dativ a ablativ plurálu. Ve španělském *conmigo, contigo* a staroitalském *nosco, vosco* se zachovaly tvary s postponovaným *cum*. Pády zájmena pro 3. osobu pocházejí z různých tvarů zájmena *ille*.

Pro románské zájmeno „já“ se předpokládá redukovaný tvar **eo* > šp. *yo*, it. *io*, port. *eu*, prov. *ieu*, st. fr. *gié, jo, je*.

Přivlastňovací zájmena

Přivlastňovací zájmena pro 1. a 2. osoby přechází do románských jazyků, byť mnohdy v redukované podobě (např. šp. *mi, tu*). U zájmena pro třetí osobu dochází v pozdní latině často ke **směšování** *suus* a *eius, illius, eorum, illorum*. Z genitivu *illorum* pocházejí některá románská zájmena pro třetí osobu, např. fr. *leur*, it. *loro*, rum. *lor*.

Ukazovací zájmena

Latina měla trojstupňový systém zájmen *hic – iste – ille* (+ navíc *is*). *Hic* náleželo osobě, která mluví, *iste* osobě, se kterou mluví, a *ille* osobě vzdálené oběma mluvčím. Zjednodušeně tedy *hic* „tento můj“, *iste* „tento/tamten tvůj“ a *ille* „onen Pěpanův“.

Románské jazyky mají v zásadě tentýž trojstupňový systém, ale s jiným obsazením na jednotlivých pozicích. Na místo *hic* se posouvá *iste*, jehož místo obsadí *ipse*. K zájmenu *ille* přibýly zesilovací částice. V textech je doloženo např. *ecce-, eccu-*.

klasická latina	hic (is)	iste	ille
tendence lidové a pozdní latiny	iste	ipse	eccu - ille
románské jazyky	šp. <i>este</i> , st. it. <i>esto</i> , it. <i>questo</i>	šp. <i>ese</i> , it. <i>esso</i>	šp. <i>aquel</i> , it. <i>quello</i>

Hic, is a *idem* se až na několik izolovaných případů do románských jazyků nezachovalo. Tato zájmena se běžně vyskytují i v textech silně ovlivněných lidovou latinou, po pádu římské říše však jejich funkci zastávají stále více zájmena *ille* a *ipse*. V základu vývoje, který vedl ke zmíněnému výsledku, bylo sblížení jednotlivých zájmen.

Objevují se také **kombinace zájmen**, např. *ille ipse* nebo *iste ipse* > it. *stesso* „tentýž“, „sám“. U *ipse* je doložena i superlativní podoba *ipsimus*. Vypůjčilo si také někdy částici *-met* od osobních zájmen, se kterými se často vyskytovalo, a splynulo s touto částicí dohromady: **metipse* > prov. *medeis*, *meteis*, kat. *mateix* a **metipsimus* > it. *medesimo*, šp. *mismo*, st. fr. *meesme*, *meïsme*, mod. fr. *même* „tentýž“, „sám“.

V textech se vyskytují **tvary** zájmen vytvořené **analogicky podle 1. a 2. deklinace**, např. dativy *istae*, *illae*, *isto*, *illo* nebo nominativ *ipsus*.

Tázací a vztažná zájmena

V oblasti tázacích a vztažných zájmen můžeme sledovat vývoj směřující ke zjednodušení. Setkáváme se rovněž s míšením a záměnami jednotlivých forem (např. míšení *quid* a *quod*; užívání *qui* a *quem* pro feminina i neutra).

Nejdůležitější je vznik **univerzálního relativu *que***. Rozšiřuje se užívání neuter *quod* a *quae* pro jakýkoli neživý antecedent bez ohledu na jeho gramatický rod. Zvláště v merovejské **Galii *quae* převážilo** nad *quod* a používalo se pro všechny rody. Výsledkem bylo univerzální relativum *que*, které však úplně nevytlačilo „životné“ *qui*, *quem* a *cui*.

Pro románské jazyky je typické rozšíření univerzálního vztažného zájmena, viz např. italské *che* a španělské *que*. U některých zájmen jsou mezi románskými jazyky odlišnosti ve zvoleném výchozím tvaru. Italské *chi* „kdo, který“ pochází z latinského *qui*, kdežto španělské *quien*, portugalské *quem* a rumunské *cine* se vyvinuly z latinského *quem*. Nepřímý pád *cui* se zachoval všude s výjimkou iberorománských jazyků.

Neurčitá a záporná zájmena

Řada latinských zájmen (např. *quidam*, *quivis*, *quilibet*) na cestě do románských jazyků **zanikla**. Některá latinská zájmena se zachovala jen v omezené míře, např.:

- *Aliquis* pokračuje pouze ve španělštině (*alguien* „někdo“, *algo* „něco“), portugalštině (*alguem* „někdo“, *algo* „něco“), provensálštině a staré francouzštině (*alques* „někdo“).
- *Omnis* se v merovejských a langobardských listinách objevuje v ustrnulé podobě *omnia*, v románských jazycích se vyskytuje ve staré italštině v podobě *ogna* a v moderní jako *ogni* „každý“. Jinak bylo ***omnis* vytlačeno** zájmenným adjektivem ***totus*** (srov. it. *tutto*, šp. *todo* „všechno“, „všechn“, „každý“).

Důležitý je vznik nových zájmen, která postupně stará latinská zájmena často úplně nahradila. Uvedme si nejdůležitější z nich:

- pro it. *alcuno*, šp. *alguno*, fr. *aucun* „nějaký“ se předpokládá složené **alicunus*;
- objevuje se ***cata*** z řec. *κατά* „podle“, které se stává nesklonným zájmenem „každý“ (např. šp. *cada* „každý“), ve spojení s číslovkou *unus*: st. it. *cad(a)-uno*, šp. *cada uno*, st. fr. *cadhuna* „každý“;
- u záporných zájmen je progresivní složenina ***nec unus*, *neque unus*** „ani jeden“ > šp. *ninguno*, kat. *ningun*, prov. *negun*, port. *nenhum*, it. *niuno*, rum. *nici un* „žádný“;

- místo *nemo* a *nihil* se rozšiřuje zesílené ***nemo natus*** a ***res nata***, z nichž je po elipse (tj. vypuštění *nemo* a *res*) šp. *nadie* „nikdo“ a *nada* „nic“.

ČLEN

Člen určitý se vyvinul ve většině případů také ze zájmena *ille* (např. šp. *el, la, lo*; it. *il, lo, la*) v některých jazycích (sardština, katalánština, gaskonština) z *ipse*. Člen má charakter obligatorní gramatické kategorie (vyjadřuje se povinně, podobně jako třeba číslo) až v románských jazycích.

V pozdních textech a v textech ovlivněných lidovou latinou **narůstá** obecně **užívání ukazovacích zájmen**. Vykazují sice určité znaky probíhající gramatikalizace (např. oslabení významu), ale zdá se, že se **nikdy nejedná o vyvinutý člen v pravém slova smyslu** (srov. české „ten“ ovlivněné německým členem).

Je otázkou, kdy člen vznikl. Někdy se uvádí raná data, např. 4. století. Jedná se však spíše o dohady, protože v dochovaných textech se sice zvyšuje četnost ukazovacích zájmen, o člen jakožto plně vyvinutou gramatickou kategorii se však ještě nejedná. Ukazovací zájmena vykazují charakteristiky nižších stádií gramatikalizace, nejsou např. povinná. Podobně může fungovat české ukazovací zájmeno *ten, ta, to*.

ADVERBIA

Ještě se krátce zmíníme o adverbích, která sice nejsou jmény, ale úzce s nimi souvisejí. Latina měla různé typy adverbíí. Kromě adverbíí tvořených z adjektiv (pomocí *-e* nebo *-iter / -er*), několika nepravidelných adverbíí (např. *bene, male*) a adverbíí typu *cras, ibi, ita* využívala latina často ve funkci adverbia i adjektiv nebo zájmen v neutru.

Tento stav zůstal v podstatě zachován. Také v románských jazycích mohou některá adjektiva fungovat jako adverbia, např. *pronto*. Do románských jazyků se zachovala rovněž některá nepravidelná adverbia, např. *bene, male, multum*.

Nejvýznamnější změna nastala v tvoření adverbíí z adjektiv. I v klasické latině se vyskytuje **spojení adjektiva a substantiva *mente*** pro vyjádření způsobu. Tato konstrukce postupně nabyla čistě adverbialního významu a *mente* se gramatikalizovalo na **suffix** (fr. *-ment*, šp. *-mente*, it. *-mente*) užívaný pro tvoření adverbíí.

LITERATURA

HERMAN, József. *Vulgar Latin*. Přel. Wright, Roger. University Park (PA) : Pennsylvania State University Press, 2000. xiv, 130 s. ISBN 0-271-02001-6.

VÄÄNÄNEN, Veikko. *Introduzione al latino volgare*. 3 ed. italiana. Bologna : Patron, 1982. 419 s. Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino; 8. ISBN 88-555-0902-0.